

ALİ İLAHİ DEĞİL EHL-İ HAK'IZ; EHL-İ HAK TÜRKLERİNDE ALİ KÜLTÜ

WE ARE NOT 'ALİ İLĀHĪ'S, WE ARE AHL-I HAQQ: THE CULT OF ALI IN TURKS OF
AHL-I HAQQ

İBRAHİM KARACA

Sorumlu Yazar/Correspondence

Öz

Ehl-i Hak inancı, 13. yy'da Süleymaniye'de doğan Sultan İshak tarafından ortaya çıkarılmıştır. Sultan İshak kurduğu inancı yaymak için günümüz İran sınırlarında Pave bölgesinde yer alan Perdiver'e göç etmiştir. Ehl-i Hak inancı ortaya çıkması ile birlikte kendisine bir topluluk oluşturmuştur. Ehl-i Haklara dair ilk bilgileri veren kaynaklar, topluluğu Ali İlahi olarak adlandırmışlardır. Bu adlandırma genel bir isim olmakla beraber yanlış bir kullanımdır. Bu çalışmanın konusunu Ehl-i Hak inancında yer alan Ali kültü bağlamında Ehl-i Hakların Ali İlahi olmadıkları oluşturmaktadır. Ehl-i Hak inancı içerisinde zuhur olarak adlandırılan hulul inancı topluluğun uzunca bir süre Ali İlahi olarak bilinmesine neden olmuştur. Bu isimlendirmeyi Ehl-i Hakların kendileri karşı çıkmakla beraber inanç esaslarına da uygun değildir. Ehl-i Hak inancında yer alan zuhur inancının açıklanması ve Ali İlahi olarak bilinen topluluğun aslında Ali İlahi olmadığını ortaya çıkarmak bu çalışmanın amacıdır. Bu amaca uygun olarak Ehl-i Hak inancında yer alan zuhur inancı veya hulul anlayışını, Ehl-i Hakların Ali İlahi olmadıkları bağlamında ele alınmıştır. Bu inanca zuhur denilmektedir. Bu zuhurların sayısı genel olarak yedi tane'dir. Bu amaçla 2016-2019 yılları arasında İran'ın Tebriz, Kirmanşah ve Tahran şehirlerinde yapılan alan çalışması bu çalışmaya kaynaklık etmiştir. Alan çalışmasından elde edilen veriler ve Ehl-i Haklara ait birinci elden kaynaklar olan Kelamlardan yola çıkarak bir kıyaslama yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ali İlahiler, Ehl-i Haklar, Türk Kültür Tarihi, Alevilik-Bektaşilik.

Abstract

The belief in Ahl-i Haqq was revealed by Sultan Ishak, who was born in Sulaymaniyah in the 13th century. Sultan İshāk migrated to Perdiver, which is located in the Pave region of today's Iran, in order to spread the belief he founded. With the emergence of the Ahl-i Haqq belief, he created a community for himself. The sources that gave the first information about the Ahl-i Haqq named the community as 'Alī İlāhīs. Although this naming is a general name, it is an incorrect usage. The subject of this study is that the Ahl-i Haqq are not 'Alī Divine in the context of the cult of 'Alī in the belief of Ahl-i Haqq. The belief in Hulul, which is known as Emergence in the belief of Ahl-i Haqq, caused the community to be known as 'Alī Divine for a long time. This nomenclature is opposed by the Ahl-i Haqq themselves, but it does not comply with the principles of belief. The purpose of this study is to explain the belief in the emergence of Ahl-i Haqq and to reveal that the community known as 'Alī İlāhīs is not actually 'Alī İlāhīs. In accordance with this purpose, the belief in the emergence or hulul in the belief of Ahl-i Haqq is discussed in the context of the fact that the Ahl-i Haqq are not 'Alī Divine. The number of these appearances is generally seven. For this purpose, the field study conducted in Iran's Tabriz, Kermanshah and Tehran cities between 2016-2019 was the source of this study. A comparison was made based on the data obtained from the field study and the Kalams, which are the first-hand sources belonging to the Ahl-i Haqq.

Keywords: 'Alī İlāhī, Ahl-i Haqq, Turkish Cultural History, Alevism-Bektashism.

Giriş

“Ehl-i Hak” kavramı Arapça kökenli bir tamlama olup, hakkın insanları, hakikat topluluğu, gerçeğin halkı gibi anlamlara karşılık gelmektedir. Ehl-i Hak olmayanlar, Müslümanlar ve batılı araştırmacılar tarafından; “Ali İlahi” olarak adlandırılmaktadırlar. Bu adlandırmadan farklı olarak Ehl-i Haklar, Irak’ta “Kakai”, İran’da “Taife-i san”, “Yaresan”, “Yarsan”, “Taife”, “Abdal Beyi”, “Ayin-i Hak”, “Ayin-i Hakikat”, “Din-i Hakikat”, “Davudi”, “Şeytanperest”, gibi isimlerle de anılmaktadırlar (Karaca, 2022, 37; Babacan, 2005, 214; During, 2006, 158). Bu isimlendirmeler komşu topluluklar tarafından yapılan adlandırmalardır.

Ehl-i Haklar İran coğrafyasının batı bölgelerinde yoğun olarak yaşayan topluluğun genel adıdır. Ehl-i Hak inancı muhtemelen 1216 yılında Süleymaniye’ye bağlı Berzence köyünde dünyaya geldiği kabul edilen Sultan İshak tarafından ortaya çıkarılmıştır (Karaca, 2022, 75). Sultan İshak’ın yaşadığına dair Ehl-i Hak kaynakları haricinde bir kaynak olmadığından yaşadığı dönem hakkında belirsizlikler bulunmaktadır. Sultan İshak, muhtemelen İlhanlı hükümdarı Hülagü Han’ın Bağdat’ı işgal etmek üzere olduğu zamanda, günümüzde Pave olarak bilinen bölgeye göç etmiştir. Bu bölgeye Ehl-i Hak inancı içerisinde Perdiver denilmektedir. Sultan İshak ve ailesi hakkında sahadaki gözlem yapan araştırmacılar Süleymaniye’de yaşadıkları zamanda Sünni olduklarını belirtmektedir. Sultan İshak, Perdiver’e göç ettikten sonra Ehl-i Hak inancının ritüel ve pratiklerini ortaya koyup Ehl-i Hak inancını yaymaya başlamıştır.

Ehl-i Hak topluluğunun sosyal yapısını “hanedan” adını verdikleri kutsal aileler oluşturmaktadır. Ehl-i Hak inancı İran’da on bir farklı aile veya Ehl-i Hakların kendi ifadeleri ile hanedan olarak yaşamaktadırlar. Bu aileler Sultan İshak zamanında yaşayan ve Sultan İshak’ın yanında bulunan İkinci Yediler olarak adlandırılan kişilerin soyları ile kurulmuşlardır. Bu aileler, Sultan İshak’ın yaşadığı dönem de yedi aileden oluşmaktaydı. Zaman içerisinde bu ailelerin sayısı on bire yükselmiştir. Bu aileler: Şah İbrahimi Hanedanı, Baba Yedigari Hanedanı, Hamuşi Hanedanı, Ali Kalenderi Hanedanı, Mir Suri Hanedanı, Ateşbeyi Hanedanı, Seyyid Mustafayi Hanedanı, Hacı Baveysi Hanedanı, Zennuri Hanedanı, Şah Hayasi Hanedanı ve Baba Haydari Hanedanı’dır (Karaca, 2022, 137; Mehdiyani, 2014, 91; Kreyenbroek, 2020, 42). Ehl-i Hak Hanedanları İran coğrafyasında dağınık bir şekilde yaşamaktadırlar. Nüfus olarak bakıldığı zaman Ateşbeyi Hanedanı’na bağlı olan Ehl-i Hakların sayısı diğer hanedanlardaki Ehl-i Haklara oranla daha fazladır. Ateşbeyi Hanedanı’na bağlı Ehl-i Haklar Türkçe konuşmaktadırlar.

Ehl-i Hak inancının belirleyici iki temel esası bulunmaktadır. Bunlardan ilki zuhur inancıdır. Zuhur inancı ayrı bir başlık olarak incelenmiştir (Karaca, 2021, 149; Babacan, 2005, 216). Ehl-i Hak inancının belirleyici diğer esası donadon inancıdır. Donadon kişilerin öldükten sonra tekrar dünyaya gelmesi esasıdır. Ehl-i Hak inancı içerisinde yer alan donadon inancı tenasüh ve reenkarnasyon gibi inanışlardan farklılık arz etmektedir. Ehl-i Hak inancında bulunan donadon inancında kişiler dünyaya bin bir defa gelmektedirler. Her yeni geliş kâmilleşme amacı taşımaktadır. Böylece Ehl-i Haklar bin bir dona girdiklerinde Hak olacaklarına inanmaktadırlar (Çavuşu, 2008, 133; Ruhani Nejat, 2007, 165).

Ehl-i Hak inancı dâhilinde birçok ibadet ve pratik uygulanmaktadır. Şüphesiz bu ibadetlerin başında cem töreni yer almaktadır. Kelime anlamı itibari ile toplanma

anlamına gelen cem, topluluğa mensup olanların yapmakla yükümlü oldukları ritüellerin başında gelmektedir. Ehl-i Hak topluluğu üyelerinin grup olarak yaptıkları cem töreni, Sultan İshak ile bugünkü halini almıştır. Ehl-i Hak inancına göre cem ilk olarak Tanrı'nın Yedileri yarattıktan sonra Yediler ile beraber yapılmıştır. Cem töreni, her cuma akşamı yani Perşembe'yi Cuma'ya bağlayan akşam ve özel günlerde cemhane adı verilen mekânlarda yapılmaktadır. Cem törenine Anadolu Aleviliğinde olduğu gibi kadınlar katılmazlar. Ceme katılacak kişiler, ergenlik çağına girmiş, belli bir hanedana bağlı ve akli yerinde olmaları gerekmektedir. Cem törenlerinde, seyyid, pir, halife ve hadem adında görevliler bulunmaktadır (Karaca, 2022, 180). Ehl-i Haklar Ramazan orucu tutmazlar. Ehl-i Haklar Ramazan orucundan farklı olarak “*Ruze-i Mernovi*” ve “*Ruze-i Kavaltas*” adı ile iki çeşit oruç tutmaktadırlar. Bu oruçlar üçer gündünden altı gündür. Ehl-i Hakların tutmuş oldukları orucun kutsal dayanağı Sultan İshak'ın Perdiver'e göçü esnasındaki çektiği çileye karşılık gelmektedir. Ehl-i Hak inancında nezir adı verilen adaklar bulunmaktadır. Bunların sayısı altı olmakla beraber nezirler ziyaret yerlerinde ve cemhanelerde cem töreni esnasında sunulmaktadır.

Ehl-i Hak inancında “Yediler”, “İkinci Yediler”, “Kırklar”, “Yetmiş İki Pirlar” adı ile kutsal gruplar bulunmaktadır. Bunlardan Yediler diğerlerine göre daha önemlidir. Yediler, zuhur eden zata eşlik eden başlıca yedi kişidir. Bu kişilerin sayısı değişmekle beraber genel kabul yedi yönündedir. Pir Bünyamin, Davud, Pir Musi, Mustafa Davudan, Hatun Remzbar, Baba Yadiğâr ve Şah İbrahim Yedileri oluşturmaktadır (Karaca, 2021, 150). Yediler, her zuhur döneminde donadon inancına bağlı olarak farklı şahsiyetler olarak ortaya çıkmaktadır. Yedilerden sonra diğer önemli topluluk İkinci Yedilerdir. Farsça *heftevane* olarak adlandırılan bu topluluk Yedilerin dünyadaki yansımalarıdır. Bu kişiler evlilikler yapmışlar ve soyları Ehl-i Hak Hanedanlarını oluşturmuştur. Kırklar ve Yetmiş İki Pirlar zamanla unutulmuş olmalarına rağmen isimleri mevcuttur.

1. Ehl-i Haklara Dair İlk Bilgiler

Ehl-i Hakların Ali İlahi olarak tanıtılması ilk olarak Avrupalı araştırmacılar tarafından gerçekleşmiştir. Aynı zamanda Ehl-i Haklar hakkındaki ilk bilgiler, İran'a çeşitli görevler için gelen Avrupalı araştırmacılar tarafından verilmektedir. Bu araştırmacıların başında, John Macdonald Kinneir gelmektedir. 1813 yılında yaptığı seyahati, *A Geographical Memoir of the Persian Empire* adı ile yayınlanmıştır. Daha sonrasında George Keppel 1824 yılında bir seyahat yapmıştır. Bu seyahat ise *Personal Narrative of a Journey From India to England* adı ile yayınlanmıştır. Ehl-i Haklar hakkında belki de en geniş bilgiler veren Rawlinson, 1836 yılında İran'da bulunmuştur. Topladığı bilgileri “*Notes on a march from Zohab to Kirmanshah, in the year 1836*” adıyla yayınlamıştır. Bu araştırmayı takiben, Kont De Gobineau'nun, “*Trois Ans en Asie*” adlı eseri gelmektedir. Bu seyahat de 1855-56 tarihlidir (Kreyenbroek, 2020, 2; Karaca, 2022, 21).

Rawlinson, 1836 yılında İran'ın Kirmanshah bölgesine seyahat yapmıştır. Bölge kültürleri ve halkları hakkında bilgiler vermektedir. Konumuz açısından Ali İlahi olarak tanımladığı Ehl-i Hakların yaşadığı bölgeleri ziyaret etmiştir. Rawlinson *Seyahatnamesinde* Baba Yadiğâr'ın mezarını gördüğünü söylemektedir. Bu kısımda Ali İlahi olarak tanıttığı Ehl-i Haklar hakkında; Ali İlahiler birbiri ardınca gelen tecellilere inanırlar demektedir. Bu tecelliler içerisinde Musa, Bünyamin, İlyas, Davud,

İsa ve Ali olduğunu belirtmektedir. Bünyamin isminden dolayı bazıları tarafından Ali İlahilerin Yahudi olarak düşünüldüğünü ifade etmektedir (Rawlinson, 1836, 36). Rawlinson Zohap bölgesinde iken buradaki mezarları Ali İlahilerin ziyaret ettiklerine şahit olmuştur. Bu ziyaretler ile beraber Ehl-i Hakların hacı olduklarını söylemektedir (Rawlinson, 1836, 39). Rawlinson Kirmanşah bölgesinden sonra Luriler'in yanına vardığında bu bölgede de Ali İlahiler ile karşılaşmıştır. Bunların da Muhammed ve Kuran yerine Baba Bozorg'a inandıklarını aktarmaktadır (Rawlinson, 1836, 110). Özetle Rawlinson'un kitabında bilgi verdiği Ali İlahiler, Ehl-i Haklardır.

Curzon, 1892 yılında yayınladığı *Persia and Persian Question* adlı kitabında İran hakkında önemli bilgiler vermektedir. Konumuzla alakalı olarak İran'ın batı şehirlerinde yaşayan topluluklar kısmında bahsetmektedir. Burada Bahtiyariler ve Lurlar arasında Ali İlahilerin bulunduğunu söylemektedir (Curzon, 1892, 282). Yine eserin birinci cildinde İran'ın kuzey ve batı şehirlerini anlattığı kısımda Ali'nin tanrılığınan insanların bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu topluluk hakkında fazla bilgi olmadığını da söylemektedir. Ali İlahi olarak adlandırdığı topluluğun dağlarda yaşadığını söylemektedir (Curzon, 1892, 551). Yine aynı bölümde Guran bölgesinde Ali İlahilerin yaşadığını belirtmektedir (Curzon, 1892, 557). Bu bölümde Ali İlahi olarak anlattığı topluluk Ehl-i Haklardır.

Musalı tarafından Türkçeye çevrilen *Rus Oryantalistlerine göre Ehl-i Haklar* adlı kitapta Segal'ın "Ali İlahiler", Belyayev'in "Aleviler ve Ali İlahiler", Petruşevsky'nin "Ehl-i Hakk veya Ali İlahi", Vasilye'in "Aleviler ve Ali İlahiler", Matveyev'in "Ali İlahiler: Halife Ali'yi İlahileştirenler" adlı makaleleri bulunmaktadır. Segal tarafından 1895 yılında "Ali İlahiler" adıyla yayınlanan makalede Ali İlahi olarak anlatılan topluluk Ehl-i Haklardır. Bu makalede Ehl-i Haklara ait olarak tecelli dönemlerine yer verilmiştir (Musalı, 2013, 148). Ayrıca Ali İlahi olarak tanımladığı Ehl-i Hakların yoğun olarak Tebriz ve çevresinde yaşadığını söylemektedir (Musalı, 2013, 148). Muhtemelen bu topluluk Türk olan Ateşbeyilerdir.

Comte Gobineau, Ehl-i Haklar hakkında ilk bilgileri veren kişilerden birisidir. *Trois Ans En Asie* adlı eserini 1859 yılında yayınlamıştır. Ehl-i Hakların Araplar ve Türkler tarafından Nusayrı olarak adlandırıldığını ve Farsların da bu topluluk için Ali İlahi dediklerini söylemektedir (Gobineau, 1859, 338). Gobineau, Ehl-i Hakların karmaşık bir doktrine sahip olduklarını ve araştırılması gereken bir konu olduğunu belirtmektedir.

Barthold, *Coğrafyayı Tarih-i İran* isimli eserinde İran'da yaşayan Kürtler arasında Ali İlahilerin bulunduğunu söylemektedir. İran'da yaşayan Ali İlahilerin, Ali'nin Tanrı'nın kendisi olduğuna inanan bu topluluğun, diğer Şii topluluklardan ayrı olduğunu belirtmektedir (Barthold, 1998, 254). Barthold'un belirttiği bu topluluk da Ehl-i Haklardan başkası değildir. Bu bölümde örnekleri gösterilen batılı araştırmacılar Ehl-i Hakları Ali İlahi olarak adlandırmışlar ve bu durum sonraları için anlam karışıklığına sebep olmuştur. Bu durum Minorsky gibi Ehl-i Haklar özelinde araştırma yapan kişileri ortaya çıkmasıyla düzelmeye başlamıştır. Ayrıca özellikle 20.yy'ın başları ve ikinci yarısında yayınlanmaya başlanan Ehl-i Hakların kutsal kelimeleri ile beraber Ali İlahi kavramı yerini Ehl-i Hak'a bırakmaya başlamıştır. Şah Nimetullah Ceyhunabadi'nin *Şah Name-i Hakikat*, Maşallah Suri tarafından yazılan *Surudha-yı Din-i Yarsan*, Ivanoff tarafından yayınlanan *Tezkere-i A'la* gibi eserler Ehl-i Haklara dair ilk elden kaynak olma özelliği göstermektedir. Sadık Safizade, son olarak Ehl-i Hakların kutsal kitabı olarak sayabileceğimiz *Kelam-ı Serencam*'ı Farsça

olarak yayınlamıştır. Bu eserlerin ortaya çıkması ile beraber Ehl-i Hakların Ali İlahi olmadıkları ortaya çıkmaya başlamıştır.

2. Ehl-i Haklarda Zuhur İnanışı

Ehl-i Hak inancının temel özelliklerinden olan zuhur inancı, kelime anlamı olarak ortaya çıkma, görünür olma gibi anlamlara karşılık gelmektedir. Zuhur inancı Ehl-i Haklar arasında “zuhur”, “mazhariyet”, “zat”, “dovr”, “beyabes” gibi isimlerle de ifade edilmektedir. Bazı araştırmacılar tarafından zuhur inancı “hulul” kavramı olarak kabul görmektedir. Hulul, “bir şeyin, başka bir şeyin içine girmesi” anlamında gelmektedir (Yezdanpenah, 2016, 71; Karaca, 2022, 160). Ehl-i Hak topluluğu ve değerler sistemi içerisinde bir tanım yapmak gerekir ise, Ehl-i Hak inancının önderleri kabul edilen kişilerin, Tanrı’nın mazharı olarak yeryüzüne gelmelerine zuhur denilmektedir (Elkazı, 1980, 7; Hodabende, 2004, 87; Hocaeddin, 1362, 12; Yezdanpenah, 2016, 61; Muhammedi, 2006, 71; Karaca, 2022, 160).

Ehl-i Hak topluluğu içerisinde zuhur, sürekliliğe, tarihsel ve toplumsal bağlılığa işaret etmektedir. Ayrıca;

“...metaforik olarak zuhur, sürekliliği ve bağlantısı bir silsileye eklenerek bütünü parçasına döndürür. Böylece bu zuhur cemaatin inanç, erkân tertibi için ihtiyaç oldukça gerçekleşmektedir. Zuhurun temel kuralı, kendinden önceki zuhura bağlı olmasıdır. Kendisini bir önceki zuhura bağlayarak kendi zuhurunun gerekçesini ve izahını mümkün kılmaktadır. Tarihsel sürekliliğin sağlandığı ve toplumsal anımsamanın devamlılığı cemaatin dağıldığı ve kendisini toparlayamadığı zamana işaret etmektedir. Bu durum zuhurun temel özelliklerinden biridir. Böylece öğretisi, hafıza, süreklilik, zaman, mekân ötesinde toplumsal kargaşa, düzensizlik zuhura ihtiyaç duymaktadır (Taşğın, 2013, 127; Karaca, 2022, 160).”

Ehl-i Haklarda zuhur inancı topluluğun genelinde ortak olmakla beraber, Ehl-i Hak Hanedanları arasında zuhur olan kişiler ya da mazhariyetlerin isimleri hakkında farklılıklar bulunmaktadır. Bunun haricinde zuhur olan kişilere gösterilen tavır ve sergilenen davranışlar benzer şekillerde saygı ile yapılmaktadır. Bu sebeple diyebiliriz ki, Ehl-i Hak inancının merkezini Tanrı’nın ardı sıra tam bir şekilde tecelli etmesi inancı oluşturmaktadır. Muhtemelen zuhur inancına her insanda Tanrı’nın zerresi bulunduğu inancı kaynaklık etmiştir (Musalı, 2013, 16; Muhammedi, 2006, 71; Gocaveri, 2009, 99).

Ehl-i Hak inancına göre, Tanrı ruhu veya zatı insanda ortaya çıkar. Bu tecelli ile beraber zat girdiği beden ile bütünleşir. Araştırmacılar, buna örnek olarak gül ve gül suyunu göstermektedirler. Gül, su ile birleşip gül suyunu meydana getirir. Gül suyuna tek başına gül denilemez fakat su da denilemez (Muhammedi, 2006, 71). Ehl-i Haklar bu durum ile ilgili olarak, “Ali Tanrı değildir, ancak Tanrı’dan da ayrı değildir”, diyerek zuhur inancını ifade etmektedirler. Ehl-i Haklar, Ali’yi Tanrı’nın tam bir mazharı olarak görmektedirler. Bunun anlamı şudur ki Ali, Tanrı’nın kendisi değil, bu dünyada cisim bulmuş hallerinden bir tanesidir. Bu nedenle denilebilir ki, Ehl-i Hak değerler sisteminde Tanrı kavramının karşılığı olarak ilahi, yaratıcı ve düzenleyici bir ruh inancı bulunmaktadır. Bu ruh, zaman zaman yeryüzüne insan bedeninde zuhur ederek ortaya çıkar, dünya işlerini düzenler ve kaybolur (Yezdanpenah, 2016, 72).

Her zuhur döneminde, mazhar olan zata dört, beş veya yedi kişi eşlik etmektedir (Hodabende, 2004, 89; Hocaeddin, 1362, 13). Bu kişilere “Yediler” denilmiştir. Bu

kişilerden biri kadındır. Bu kişiler, Tanrı'nın "Havenkar" adı ile zuhur ettiği dönemde yanında olan ve ilk yaratılanlar olan kutsal yedilerin donlarıdır. İlk önce Cebrail yaratıldı ve Bünyamin donunu aldı. Zuhur eden kişiler ve yarenleri bazı kaynaklarda farklılık içermektedir. Bu tecelli dönemleri şunlardır;

Zatın zuhur edişini Ehl-i Hak inancı, iki şekilde açıklamaktadır. Bunlar "zat-ı beşer" ve "zat-ı mihman"dır. Zat-ı beşer, kişinin doğumundan itibaren gerçekleşen ve ölene kadar devam eden zuhur dönemidir. Ali, Hoşin ve Sultan İshak'ın zuhurları buna örnek oluşturmaktadır. Zat-ı mihman ise, kişiye zatın kısa süreliğine bedenine girmesidir (İlahi, 1995, 633; Hodabende, 2004, 91). Şah İsmail'in zuhuru bu kavrama güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Ehl-i Hak inancında Tanrı'nın ilk adı veya şekli "Ya"dır. Ya, yaratılış hikâyelerinde inci içerisinden Havenkar adıyla ortaya çıkar. Havenkar, daha sonra Cebrail'i yaratır. Sonraki süreçte Yediler yaratılır. Bu kişiler, Cebrail, Mikail, Azrail, İsrail, Remzbar, Akik ve Yakik'tir. Bu şekilde ilk zuhur dönemi başlamış olur. Aynı zamanda, Ehl-i Hak inancının kutsal tarihi de başlamış olur. Yaratılış sürecinde Yediler, Tanrı'dan görünür olmasını dilemişlerdir. Tanrı da Yedilere, zuhur edeceğinin sözünü verip kaybolmuştur (Dehkan ve Mokri, 2003, 74). İlk dönemde yer alan Havenkar, Tanrı'nın mazharıdır, Yediler ise yarenleridir. Daha sonra gerçekleşecek olan zuhur dönemlerinde, Havenkar'ın donu Ali'de, Yediler donu ise; Kanber, Salman, Fatma, Muhammed, Nusayr ortaya çıkmaktadır. Ehl-i Hak anlatıları ve yazılı kaynaklarında, Havenkar, Ali, Şah Hoşin, Sultan İshak, Şah Veys Kulu, Muhammed Bey ve Han Ateş olmak üzere yedi zuhur dönemi bulunmaktadır. Bunun yanı sıra çok sayıda şah-ı mihman vardır. (Dehkan ve Mokri, 2003, 74; Gocaveri, 2009, 99).

Zuhur dönemlerinde, zuhur eden kişilerin dünyaya gelişleri kutsal doğumlar ile gerçekleşmektedir. Genelde zat, zuhur etmeden önce Yediler, dünyaya gelirler ve Şah'ı beklerler. Şah, bir önceki dönemde yani kaybolmadan önce geleceği şekli ve zamanı anlatılarda belirtmiştir. Bu şekilde zatın zuhuru geçerliliğini sağlamaktadır. Sultan İshak zuhur etmeden önce, yarenlerine beyaz şahin donu ile geleceğini, Yediler'e Berzence'ye Şeyh İsa'nın evine gitmelerini söylemiştir. Yediler'e, "*Şeyh İsa'yı Hatun Dayrek ile evlendirin, kuru ağaç yeşerip, beyaz şahin bu ağacın üzerine konunca ben ortaya çıkacağım*" demiştir. Bu işaret ve belirtiler, Ehl-i Hakların gündelik yaşamları ile doğrudan alakalı olup, inanç ve değerler sistemi içerisine kültürel olarak kodlanmışlardır. Bu işaretler, bazen bir mağara, bazen bir çeşme, bazen bir ağaç, bazen de taş ve kaya şekli ile sembolleştirilmektedir. Sultan İshak, zuhur etmeden önce kuru ve bir kısmı yanık bir ağacın bir bostana dikilmesini emretmiş, daha sonra ağaç yeşerip beyaz bir şahin bu ağaca konarsa gelmem yakındır, diyerek geleceği şekli belirtmiştir. Zuhur eden kişilerin doğduğu kadınlar genel olarak bakire kişilerdir. Bu kadınlar, Yedilerden biri olan Rezbar'ı temsil eder. Bu kadınlara zat bir ışık olarak veya güneş parçası olarak girer ve babasız çocuklar dünyaya getirir. Bu çocuklar doğduklarında konuşmaya başlar ve kerametler gösterirler.

Zuhurların sayısı ve tarihi kişilikleri çoğu zaman belirsizdir. Bu kişiler hakkındaki bilgilere genel olarak, kelam defterlerinden ulaşmaktayız (Taşgın, 2022, 97). Ayrıca halk arasında bazı kişiler hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Ehl-i Haklar, genel olarak yedi zuhur dönemini kabul ederler. Bunun yanı sıra Ehl-i Hak mitlerinde bazı önemli kişiler de zuhur olarak anlatılmaktadır. Behlül-i Mahi, Baba Serheng, Baba Naus gibi kişiler zuhur olarak görülmektedir.

Ehl-i Hak'ın Tanrı'sı, ardi sıra insan Şeklinde yedi defa zuhur eden ve insan Őeklini alan bir Tanrı'dır. Tanrı'nın ilk hali olan "Ya", yaratılış sũreci sonrasında hem anlatılarda hem de yazılı kaynaklarda geŐmez. Zuhurlar sonrasında bir Önceki, mazhar daha sonraki zuhur dŕneminde vazgeŐilerek "tapılmaz". Bu konu hakkında Özellikle Ateşbeyi Hanedanı'na baŐlı olan Ehl-i Haklar, Sultan İŐhak Perdiver'de kayboldu. Kiblemiz artık Gerehban, Ateş Bey oldu, diyerek zatin oradan ayrıldıŐını belirtmektedirler.

Yediler, zuhurdan hemen Önce yeryũzũnde gŕrũlmektedirler. Zuhurların ortaya őkıŐıŐlarında benzer Őzellikler gŕrũlmektedir. Zuhur inancı hakkında Önemli olan ve Ehl-i Haklar arasında bilinen kavramlardan bir de Sac-ı Nar'dır. Ehl-i Haklardaki "sac-ı nar" gũneŐ ŐeŐmesi anlamına gelmektedir. Kelime anlamı olarak, ocak anlamında ekmek piŐirilen yerdir. Bir bakıma zuhurun ortaya őkıŐıŐı yerdir (Ruhani Nejat, 2007, 186). Sac-ı Nar Gerehban'da bulunmaktadır. Sac-ı Nar Anadolu'da sıkŐa gŕrũlen tandır Őeklinindedir.

Ehl-i Haklarda bulunan zuhur inancı, topluluŐun belirgin Őzelliklerinin başında gelmektedir. Saha őkalıŐmasında elde ettiŐimiz verilerde zuhur eden kişilerin Tanrı olmadıkları ancak Tanrı'dan da ayrı olmadıkları sŕylenmektedir. İnananlar zuhur eden kişilerin insan olduklarını sadece Tanrı'nın onlarda ortaya őkıŐıŐını sŕylemektedirler. Bu durumun sonucu olarak sŕylenebilir ki, Ehl-i Haklar kutsallık verdiŐi Őeyleri, maddi dũnyada gŕrme ihtiyaŐı duymaktadırlar. Ayrıca, bazı hanedan pirleri Şah-ı Mihman olarak kabul edilmektedir.

3. Ehl-i Haklarda Ali İnanışı ve Ali İlahi Adlandırması

Őncelikle belirtmek gerekir ki Ehl-i Hak inancı iŐeresinde bulunan Tanrı anlayışı, Tanrı'nın insan Şeklinde ortaya őkıŐmasına dayanmaktadır. Bu bir nevi kutsalın gŕrũnŕ olması ve dũnya işlerini dũzenleyip tekrar kaybolmasıdır. Kimi inanŐlarda ve Özellikle de Ehl-i Haklarda kutsal, insan Şeklinde tezahŕr etmektedir. Bu tezahŕr sırasıyla ardi ardına gerŐekleŐmektedir. Ehl-i Hak kozmolojisine gŕre "Ya" Őeklindeki Tanrı, inci iÇerisinden Havenkar veya Havendegar olarak ortaya őkıŐmıŐtır. Kozmolojide yer alan bu bŕlũm yaratılış ile ilgilidir. Havenkar'ın kim olduŐu ve tarihsel kiŐiliŐi malum deŐildir. Havenkar ortadan kaybolunca Tanrı, Ali Şeklinde zuhur etmiştir. Ali, Ehl-i Hak anlatıları iÇerisinde yer alan ilk tarihi kiŐiliktir. Ali'nin ortaya őkıŐıŐı ve doŐumu hakkında birÇok anlatı bulunmaktadır. Bu anlatıların başında Ali'nin doŐumu gelmektedir. Ehl-i Hak inancının yazılı kaynaklarında ve sahadan elde ettiŐimiz anlatılarda Ali'nin doŐumu Şu Şekilde anlatılmaktadır;

"Bir gece Muhammed'in evinin kapısına aŐzında bebek olan bir aslan gelir. Aslan, bebeŐi Muhammed'e verir. Muhammed, bebek ile Ebu Talib'i nikâhlar. Bu bebeŐin adı Fatma bint Esed'dir. Fatma Bint Esed, hamile kalır. Fatma Bint Esed, doŐumuna yakın Kâbe-i Őerife gelir. Kâbe-i Őerife geldiŐi zaman Kâbe-i Őerif yanılır ve Fatma Bint Esed iŐeri girer. Fatma Bint Esed, Kâbe-i Őerif'in iÇinde ũ gũn ũ gece kalır. Daha sonra Fatma Bint Esed, Ali'yi Kâbe-i Őerif'in iÇinde doŐurur (Karaca, 2022, 71)."

Ali'nin zuhuru ile ilgili olarak Ehl-i Haklar arasında anlatılan ve *Tezkere-i A'la*'da yer alan başka bir anlatı ise Şu Őekildedir;

"Bir gũn peygamber avlanmaya őkıŐmıŐtır. Av yaptıŐı sırasında ayaŐı takılarak bir őkallıŐın iÇine dũŐer. Bu sırada őkallıŐtan aŐzında bebek olan bir aslan yanına gelir. Aslan, bebeŐi

peygamberin önüne bırakır ve ortadan kaybolur. Daha sonra peygamber, bebeği alarak evine götürür. Aslanın getirdiği bebeğin adını Fatma bint Esed koyar. Bebeği Ebu Talip'e verir. Bu bebek Tanrı Kâbe'de aşikâr olana kadar Ebu Talip'te kalır. Bu bebekten Ali doğar” (Ivanow, 1953, 19).”

Ehl-i Hak inancında Ali'nin iki defa zuhur ettiğine dair bir inanış bulunmaktadır. Bu inanışa göre önce dünyanın yaratılışında zuhur etmiş daha sonra Ali Bin Ebu Talip şeklinde Muhammed zamanında zuhur etmiştir. Dünyanın yaratılışı sırasında yaratıcısından habersiz ıssız ve uçsuz bucaksız deniz üzerinde uçan Cebrail'e yol gösteren çocuğun Ali olduğu da Ehl-i Haklarca anlatılmaktadır. İnançın kutsal anlatılarında bu şekilde anlatılan Ali'nin zuhurunda diğer zuhurlardakine benzer durumlar söz konusudur. İslam inancındaki Ali'nin yakınlarını, inanç kendi içerisinde kodlayarak Ali'nin yarenleri olarak ortaya çıkarır. Ali, Ehl-i Haklarda tarihsel kişiliğinden farklı olarak ele alınmaktadır. Görüldüğü üzere annesi olan Fatma bint Esed'den dünyaya gelir. Ali'nin yarenleri veya Yedileri; Salman, Muhammed, Nusayr ve Fatma'dır. Daha sonra Hasan ve Hüseyin'de eklenmiştir (Hodabende, 2004, 83).

Ehl-i Haklara göre Ali, Tanrı'nın mazharıdır. Bu konu ve inanç Ehl-i Hakların kimliğinin oluşmasında önemli etkenlerden birini oluşturmaktadır. Bu inanç ile Ehl-i Haklar İslam içerisinde bulunan Sufi akımlardan “gali” yani “taşkın” olanlar içerisinde yer almasına neden olmuştur (Ruhani Nejat, 2007, 178). Ali, Ehl-i Hak inancı içerisinde merkezi bir konumda yer almamaktadır. İnançın en önemli zuhuru, inancın kurucusu olan Sultan İshak'tır. İnançın yapısı bağlamında zuhur eden kişiden sonra gelen zuhur önem arz etmektedir. Yani kutsal olan zat, her yeni teecessümde sonrakine geçmektedir. Bu şekilde kutsallık ya da Tanrı'nın zatı, son tecelli eden kişiye geçmektedir. Bu durum inanca ve topluluğa süreklilik kazandırmaktadır.

Minorsky; “mezhebe, mezhep mensubu olmayanlar tarafından verilen Ali İlahi adı yanıltıcıdır. Çünkü Ali, bu dinin merkezi şahsiyeti değildir ve bu türden bir adlandırma, bu mezhebin diğer aşırı Ali taraftarı mezheplerle karıştırılmasına sebep olur” (Minorsky, 2006, 6) demektedir. Zuhur inancı bütün zamanlarda tartışılmalıdır. Şah Hoşin zamanında, zuhur inancı ile ilgili olarak, “Baba Fakih, bizim Allah'ımız değil, Allah'ımızladır demektedir” (Muhammedi, 2006, 79). Görüleceği üzere Şah Hoşin zamanında kutsal olan zat, Baba Fakih'ta ortaya çıkmıştır. Defter-i Rumz-ı Yar'da, Kul Abidin, “Haberimiz yok ki, Sultan İshak Tanrı'dır” (Muhammedi, 2006, 102) demektedir. Bu yüzden Ali'nin Tanrı olduğu fikri Ehl-i Haklarda hâkim değildir.

Zuhur inancından dolayı Ehl-i Haklara uzun bir süre Ali İlahi denilmiştir (Ruhani Nejat, 2007, 167). Nur Ali İlahi, bu isimlendirmeye şiddetle karşı çıkmakla beraber, bu konu hakkında, “Ehl-i Haklar 'Ali İlahi' değillerdir, Ali Tanrı değildir, Tanrı'nın mazhariyetidir”, demektedir (İlahi, 1995, 177). Bunun yanı sıra her hanedanda uluhiyete ve mazhariyete ulaşanlar da bulunmaktadır (Kubadi, 1996, 84). İlahi, Ehl-i Haklar arasında tartışılan bu konu hakkında şunları söylemektedir;

“Ehl-i Haklar arasında tartışılan konulardan biri de şudur. Zat-ı mihman ve zat-ı beşer. Zat-ı mihman mazhariyettir fakat hulul değildir. Bu yüzden, Ehl-i Haklar Ali İlahi değildir. Fakat Ali Tanrı'nın mazharıdır” (İlahi, 1995, 177).

İlahi'nin bu beyanında da görüleceği üzere Ali İlahi adlandırılmasına şiddetle karşı çıkılmaktadır. Yine Ceyhunabadi ise;

“Yaresan dogmasının merkezinde Tanrı'nın art arda gerçekleşen tecellilerine olan inanç yer alır. Öylesi tecessümler sembolik olarak Tanrı'nın giysi (cam, cameh, lebas, dun) giyinmesi olarak adlandırılır. Daha önce belirtildiği gibi ya biçimindeki Tanrı, ezelde denizin dibinde bir incinin içerisinde ikamet etmekteydi. Ardından, Havenkar biçiminde zuhur etti ve içinde kendi özünün sergilenebildiği özel bir ruh yarattı (Ceyhunabadi, 1995, 52)”

diyerek zuhur inancı hakkında görüşlerini söylemektedir. Ehl-i Hak inancında bulunan zuhur inancı Hulul anlayışı ile farklılık göstermektedir. Ehl-i Hak inancı içerisinde Ali Tanrı değil sadece Tanrı'nın mazharıdır. Bu nedenle Ali İlahi isimlendirmesi doğru değildir. Ayrıca bu çeşit bir isimlendirmenin kullanılması Ehl-i Haklar üzerine yapılan çalışmalarda anlam karışıklığına yol açmaktadır. Ali İlahi kavramı ve adlandırması genel bir isimlendirme olup, bölgede yaşayan diğer Alevi topluluklar içinde kullanılmıştır. Sadullah Gülten *Türklerin Ali'si* adlı eserinde Anadolu Alevileri içerisinde yaptığı araştırmada Ali'nin tanrılığını bir dedeye sorduğunda şu cevabı almıştır:

“Hem Aleviler hem de Alevilik konusuna ilgi duyanlar için en can alıcı sorulardan biri Hz. Ali'nin tanrısallığı meselesidir. Ali Muhammed'in nuruyla birlikte Allah'ın kendi nurundan yaratıldığı için Allah'tan sonraki sırada gelir. Dolayısıyla o, diğer kullardan ayrılır ve onlar gibi sıradan bir kul olarak kabul edilmez. Öte yandan Allah da değildir. Amasya'dan bir dedeye Ali'nin mahiyeti sorulunca durumu şu örnekle açıklamıştır: bir tabak kesme şeker istedim. Şekeri Allah yaptım ve cenabı hak kendi allahlığından, kendi böldü dedim. Şekerin bir parçasını böldüm. Daha sonra bunu bir daha böldüm ve Muhammed ile Aliyyü'l-Murteza'nın nurunu yarattı dedim. En sonunda topladım ne oldu Allah, dağıttım ne oldu yine Allah. Ali'yi Ali bilin, allahlığına karışmayın buna girmeyin dedim” (Gülten, 2020, 116-117).

Bu örnekte de görüleceği üzere Ali, Tanrı'nın kendisinden yaratıldığı için sıradan insanlardan farklıdır. Fakat Ali Tanrı değildir.

Sonuç

13. yy'da İran'da ortaya çıkan Ehl-i Hak inancı değerler sistemi içerisinde birçok kültürel öğeyi barındırmaktadır. Günümüzde daha çok İran'ın batı bölgelerinde yaşayan Ehl-i Haklar bir dönem araştırmacılar ve İran'ı ziyaret eden kişiler tarafından Ali İlahi olarak bilinmişlerdir. Araştırmacıların ve seyyahların ziyaretleri sonrasında kaleme aldıkları yayınlarda Ali İlahi adlandırması kabul görmüş ve bu şekilde tanıtılmışlardır. Bu adlandırmanın kaynağı Ehl-i Haklara komşu olan Şiiler, Sünniler ve hatta inanç içerisinde farklı hanedanlardan kişiler tarafından Ehl-i Haklar hakkında verdikleri bilgilerdir. Özellikle 20.yy'ın ikinci yarısından itibaren inanç içerisinde kişilerin yaptıkları yayınlar ve topluluğun içine girilip yapılan etnografik çalışmalar Ehl-i Hakların Ali İlahi olmadıklarını göstermektedir.

Ehl-i Hak inancı içerisinde bulunan zuhur inancına göre Tanrı farklı zamanlar farklı isimler ile ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Ali İlahi olmaları için sadece Ali şekli ile ortaya çıkması gerekmektedir. Oysa Ehl-i Haklarda Ali önemli bir figür iken örneğin Sultan İshak ve Ateş Bey daha önemli bir yer işgal etmektedir. Ehl-i Haklarda bulunan Ali, İslam'da yer alan kutsal şahsiyet olan Hz. Ali ile farklı bir hayat yaşamıştır. Dolayısıyla İslam'ın Ali'si ile Ehl-i Hakların Ali'si farklı kişilerdir. Ehl-i Hak inancı kendi değerler sistemi içerisinde Ali'ye farklı anlamlar yüklemiştir. Ehl-i Hak inancı içerisinde var olan Zat-ı Beşer ve Zat-ı Mihman kavramlarına göre Ali, Zat-ı Beşer'dir.

Şah İsmail örneğinde olduğu gibi Zat-ı Mihman olanlar ise Ali donunda ortaya çıkmaktadırlar. Benzer şekilde Sultan İshak'ın Anadolu'da Hacı Bektaş Veli şeklinde ortaya çıkması da Ehl-i Haklarca inanılan bir zuhurdur. Bu sebep ve örneklerden anlaşılacağı üzere Ehl-i Haklar Ali İlahi değillerdir. Ehl-i Haklar Ali'yi Tanrı olarak değil Tanrı'nın yeryüzündeki şekli olarak görmektedirler. Bu yüzden inanç içerisinde önemli bir yeri olan ve Ehl-i Haklara dair yayımlar yapan Nur Ali İlahi, "Ali Tanrı değildir ama Tanrı'dan da ayrı değildir" demektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere Ali'nin Tanrı olarak inanılması söz konusu değildir.

İran da on bir farklı hanedan şeklinde yaşayan Ehl-i Haklar dağınık bir şekilde yaşamaktadırlar. Hanedanlar arasında organik bir bağ bulunması son derece güçtür. Örneğin Ateş Bey Hanedanı'na mensup bir kişi Urmiye bölgesinde yaşayan bir Ehl-i Hak'ı Ali İlahi olarak adlandırabilir. Bunun gibi Tebriz/İlhıçı bölgesinde yaşayan Kırklar topluluğu da Kirmanşah'ta yaşayan Yedigariyeri Ali İlahi olarak tanımlayabilir. Araştırmacılar topluluğun geneli hakkında bilgi sahibi değillerse de sahadan elde ettikleri bilgilerden Ali İlahi topluluğu oluşturabilirler. İran'da yaşayan Ehl-i Hakların Ali İlahi olarak bilinmelerinin en önemli sebebi budur.

Sonuç olarak İran'da Ali İlahi olarak adlandırılan toplulukların çoğunluğu Ehl-i Hak'tır. Ehl-i Haklar kendilerinin Ali İlahi olarak adlandırılmalarının yanlış olduğunu söylemektedirler. İran'da Ali İlahi olarak adlandırılan topluluklar Anadolu'da yaşayan Alevi-Bektaşî topluluklar ile aynı kökten beslenen ağacın dallarıdır. Ali İlahi adlandırması geniş ve genel bir anlamda kullanıldığından yapılan ve yapılacak olan çalışmalar için karışıklara ve anlam kaymalarına sebep olmaktadır. Bu çalışmadan Ehl-i Hakların Ali İlahi olmadıkları sonucu ortaya çıkmaktadır.

Kaynaklar/References

- Algar, Hamid. "Ehl-i Hak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 10/ 201-203. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Babacan, İsrail. (2005). "İran Türkleri Arasında Yaygın Bir İnanç Ehl-i Hak ve Kutsal Kitapları Bayrak Kuşçuoğlu'nun Kelamları". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Dergisi*, 33, (2005), 214-218.
- Bartold, Vasiliy V. *İran Tarihi Coğrafyası*, çev. Ömer Alkaç, İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.
- Bruinessen, Martin Van. *Kürtlük-Türklük-Alevilik Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, çev. Hakan Yurdakul, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Ceyhunabadi, Hacı. Nimetullah. *Şah Name-i Hakikat ya Hak'ul Hakayık*. Tahran: İntişarat-ı Ceyhun, 1995.
- Curzon, George Nathaniel. *Persia and the Persian Question*, Vol I-II. London:1892.
- Çavuşı, Ruhullah. "Donadon be Rivayet Hanedan-ı İlahi". *Heft Asuman*, 36, (2008), 133-156.
- Dehkan, Mustafa - Muhammed Mokri. "Endişe-i Mazhariyet der Nezd-i Ehl-i Hak". *Name-i Parsi*. 27, (2003), 73-78.
- During, Jean. "Avrupa ve İran'daki Ehl-i Hak araştırmalarının eleştirel bir değerlendirmesi". çev. B. Kurt Torun, Hayati Torun, *Alevi Kimliği*, ed. T. Olsson, E. Özdalga, C. Rauduere, 138-174, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3.bs., 2010.
- Edmonds, Cecil John. *Kürtler, Türkler ve Araplar*, çev. Serdar Şengül, Serap Rügen Şengül. İstanbul: Avesta Yayınevi, 2003.
- Elkazi, Mecid. *Mecmua-ı Ayin-i Enderz -i Remz-i Yari*, 1981.

- Gobineau, L. C., Arthur. *Trois Ans En Asie*. 1859.
- Gocaveri, Ahmet Mollamiri. *Ehl-i Hak*. Tahran: Şeriat, 2009.
- Gülten, Sadullah. *Türklerin Ali'si*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2020.
- Hocaeddin, Muhammed Ali . *Sersepordegan*, Tahran: Menuçehri, 1362.
- Hodabende, Abdullah. *Şenaht-ı Fırka-ı Ehl-i Hak*. Tahran: İntişarat-ı Emir Kebir, 2004.
- Ivanow, Vladimir. *Mecmua-i Resail-i ve İş'ari Ehl-i Hak*. İntişarat-ı Encümen-i İsmail, 1950.
- İlahi, Nur Ali. *Burhan'ul Hak*, Tahran: İntişarat-ı Ceyhun, 1995.
- Karaca, İbrahim. "Ehl-i Haklarda Yediler". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Dergisi*, 100, (2021), 147-157.
- Karaca, İbrahim. *Ehl-i Haklar'da Kültürel Hayat*. Konya: Çizgi Yayınevi, 2022.
- Kreyenbroek, Philip G. "God First and Last": *Religious Traditions and Music of the Yaresan of Guran. Volume I: Religious Traditions*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2020.
- Kubadi, İsmail. "Tahkik-i Piremun-ı Fırka-ı Ehl-i Hak". *Kelam-ı İslami*. 14, (1996), 84-89.
- Mehdihani, Muhammed. "Berresi Tesir Cemiyet-i Ehl-i Hak Der Emniyet Ostan-ı Kermansah". *Mutalaat-ı Ameliyat-ı Revani*. 36, (2018), 91-121.
- Minorsky, Vladimir. "The Sect of the Ahl-e Haqq" çev. Ayşe Çetiner. *Folkloru Doğru*, 66, (2006), 5-21.
- Musalı, Namiq. *Rus Oryantalistlerine Göre Ehl-i Haklar*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2013.
- Rawlinson, Major. "Notes on a March From Zohab to Kirmanshah, in The Year 1836". *Journal of the Royal Geographical Society*, 9, (1839), 26-116.
- Ruhani Nejat, H. "Ehl-i Hak der Ayine-i Hakikat". *Felsefe ve Kelam*. 39, (2007). 165-196.
- Safizade, Sadık. *Meşahir-i Ehl-i Hak*. Tahran: Tahuri, 1982.
- Safizade, Sadık. *Name-i Serencam ya Kelam-ı Hezane*. Tahran: İntişarat-ı Hirmend, 1996.
- Safizade, Sadık. Sultan İshak ve Ayin-i Yarsan (Ehl-i Hak). *Berresiha-yı Tarihi*, 77, (1979). 146-129.
- Suri, Maşallah. *Surudha-ı Din-i Yarsan*. Tahran: Emir Kebir, 1965.
- Taşğın, Ahmet. *Dile Gelen Alevilik*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2013.
- Taşğın Ahmet. "Ehli Haklar ve Kelamlarında Hacı Bektaş". *Yedi İklim Çar Köşede Hacı Bektaş Veli*, ed. Ahmet Taşğın-Erdal Aksoy-Abdurrahman Kültür-Hakkı Taşğın, 91-122, Leiden: SOTA Yayınları, 2022.
- Yezdanpenah, Şehnaz. *Nakd-i Novber-i Ayin ve Meram-ı Ehl-i Hak*. Tahran: Ayende-i Dıraşsan, 2016.